

STENTORPS BY I VÅNGA SOCKEN

Av Lars Furhoff

*alla och önskar
med hjärtlig hälsning
från förf.*

*Särtryck ur Östergötland 1982
Meddelanden från Östergötlands länsmuseum*

Stenstorps by i Vånga socken

Några ekonomisk-historiska anteckningar

Lars Furhoff

Stenstorps by

Stenstorps by ligger i Vånga socken i Östergötland, i den nordvästra utkanten av socknen, på gränsen till Stjärnorps.

Byn omfattar ca 140 hektar, i dag allt skogsmark med undantag för några sommarstugor. Inom byns gränser ligger tre sjöar, och dessutom har byn del i ytterligare tre sjöar.

I dag ligger alltså byn öde. Därmed har man satt punkt för en historia som sträcker sig över närmare 400 år. En historia som till stora delar ansluter till och konkretiserar vad vi redan vet om utvecklingen under denna tid men också en historia som delvis aktualiserar nya problem.

Tillkomsten av Stenstorps by är nära kopplad till bergshanteringens. Byn anlades nämligen på en av bergsallmanningarna till Vånga bergslag och bydelägarna fick gruv- och hyttandelar inom bergslaget.¹⁾

*Bengt Olsson*²⁾ har visat att byn omnämns tidigt under 1600-talet, vilket kan peka på en bosättning tidigast under sent 1500-tal. I varje fall bor år 1613 en Anders på Stenstorp. Byn tycks sedan ha stått öde ett par år, varefter en Nils nämns som åbo. Både Anders och Nils var så fattiga att de befriades från skatt. År 1627 omtalas Stenstorp för första gången som jordbruk. Sven i Stenstorp hade då 1 häst, 1 kviga, 1 stut och 1 spann utsäde utsått.

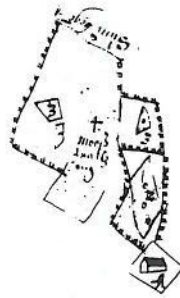
I en jordebok från år 1640 är Stenstorp ett fjärdedels kronobergshemman. Året efter blir byn frälse, genom Louis de Geers stora köp för att skapa en grundval för Finspångs bruk. De Geer gör sedan år 1676 ett ägobyte varigenom Stenstorp blir ett skattefrälsehemman. De Geer fick fortfarande inkassera kronans ränta, men denna var något mindre för skattehemmanet än för ett kronohemman.

Anda tills Vånga bergslag upphör — officiellt år 1830 men i praktiken ett par år tidigare — präglas livet i Stenstorp i hög grad av bergsbrukets krav. Invånarna måste delta i både gruvbrytningen och hyttarbetet, och de måste ställa sig med den ved som behövdes i gruvan och med den kol som gick åt i hyttan.

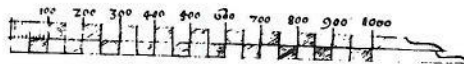
25

1.	Stenstorps Byggnadsförmåga	4
2.	Stenstorps Byggnadsförmåga	1
3.	Stenstorps Byggnadsförmåga	1
4.	Stenstorps Byggnadsförmåga	1
5.	Stenstorps Byggnadsförmåga	1
6.	Stenstorps Byggnadsförmåga	1
Stenstorps Byggnadsförmåga		11

1.	Stenstorps Byggnadsförmåga	4
2.	Stenstorps Byggnadsförmåga	1
3.	Stenstorps Byggnadsförmåga	1
4.	Stenstorps Byggnadsförmåga	1
Stenstorps Byggnadsförmåga		11

Scala ulnarum

Skattläggningskarta 1640 över Stenstorps by. Lantmäteristyrelsen

Stenstorp bebyggdes inte därför att det särskilt lämpade sig för jordbruk; tvärtom var det bergsbrukets behov av arbetskraft, virke och kol som motiverade bosättningen.

Man kunde mot den bakgrunden vänta sig en kris för Stenstorp från 1820-talet och fram till slutet av 1800-talet när skogen åter blev

värdefull, inte minst genom tillkomsten av sulfittfabrikerna i Skärb-lacka och Ljusfors åren 1894 och 1900.

Befolkningsutvecklingen talar dock inte om krisår; i stället ökar befolkningen stadigt för att — paradoxalt nog — börja minska när skogen kan avsättas.

Samtidigt som befolkningen minskar ökas och förbättras åkerarealen på ett dramatiskt sätt. När så den odlade jorden når sitt maximum på 1940-talet försäljs alla gårdarna i Stenstorp till personer som inte brukar dem. När jordförvärvslagen — som skulle hindra sådana försäljningar — träder i kraft år 1946 brukas hela Stenstorp av arrendatorer.

På samma sätt som statens politik lade grunden för Stenstorp blir det statens politik som avslutar byns liv. I 1950-talets jordbrukspolitik med dess satsning på familj jordbruket blir brukningsenheterna i Stenstorp för små. Det är därför inte förvånande att 1960-talets statsbidrag för skogsplantering på åkermark innebär att Stenstorp förlorar det sista av sin bofasta jordbruksbefolkning. Den gröna vågen på 1970-talet kommer för sent för Stenstorp.

Åkermarken

Åkerarealen är den enda tillgängliga uppgift som kan ge en bild av jordbrukets omfattning i Stenstorp vid olika tider. Eftersom boskapen under hela Stenstorps historia i större eller mindre utsträckning betade på skogen är ångsarealen av mindre intresse. Man bör emellertid ha klart för sig att åkerarealen inte är något absolut mått. Åkern brukades mera intensivt under 1900-talet än tidigare, kanske främst genom bättre dikning och rikligare gödning. Förmodligen intensifierades åkerbruket även under 1700- och 1800-talen. Ensädets ersättande av tvåsåde och införandet av en växtföljd med slåttervall har här haft särskild betydelse även om vi inte kan tidsbestämma dessa förändringar.³⁾

Säkra uppgifter om den totala åkerarealen har vi på lantmäterikartor från åren 1640 och 1694.⁴⁾ Åkerarealen var då:

1640 1 1/4 tunnland,

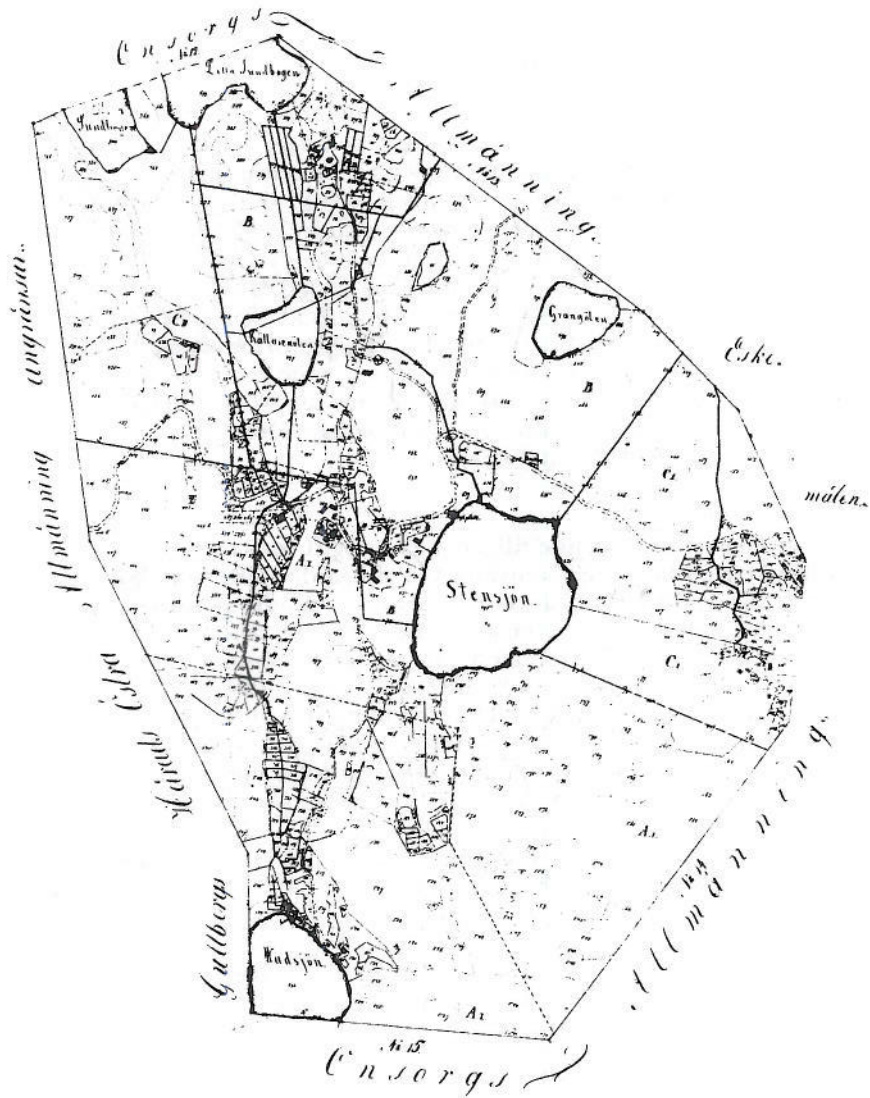
1694 2 tunnland 20 kappland (1 tunnland = 32 kappland).

Nästa säkra uppgift möter inte förrän i samband med laga skiftet. Åkerarealen var då:

1867 18 tunnland 17 kappland.

De första åkrarna låg på sandjorden, på måttligt sluttande mark. Orsaken är uppenbar. Med dåtidens jordbruksteknik och med svårigheterna att dränera åkern var dessa marker de lämpligaste. Det förefaller som om dessa åkrar var permanenta, att man inte ägnade sig åt vanligt svedjebbruk. En jämförelse mellan kartorna för 1640 och 1694 visar nämligen att åkrarna från den första kartan finns kvar även 1694.

Nyodlingarna under de närmare 200 åren fram till laga skiftet innebär — sannolikt i ett första steg — att ytterligare höglänta och måttligt

Karta för laga skifte av Stentorps by upprättad år 1864

sluttande sandjordar tas i bruk. Men även lågt liggande och något lerblandade marker ingår i åkerarealen år 1867. Vidare har man uppodlat mossmarker, dock i begränsad utsträckning.

Den stora uppodlingen av mossarna kommer under tiden efter laga skiftet.

Denna utveckling kan vi få något begrepp om genom två hemmansklyvningar som gjordes. Vid en hemmansklyvning år 1881 på ett skifte som omfattade något mindre än hälften av byns åkerareal hade åkern ökat med 15 procent jämfört med år 1867. Vid en hemmansklyvning år 1915 på ett skifte som omfattade mindre än en tredjedel av byns åkerareal hade åkern ökat med inte mindre än 55 procent jämfört med år 1867. Denna kraftiga nyodling avsåg främst mossmarker och andra områden som det tidigare hade varit svårt att dränera.

Det förefaller mot bakgrund av siffror som dessa som om bortfallet av bergsbruket år 1830 i första hand har kompenserats genom ett intensivt intresse för jordbruket.

År 1925 slutförs ett sjösänkingsföretag som ger 1/2 tunnland ny åker och som beräknas förbättra åkern på ca 15 tunnland. Det är framför allt uppodlade mossar som på detta sätt kan dräneras bättre.

Den sista uppgiften om åkerarealen återfinns i en fastighetskalender⁵⁾ från år 1940. Den totala åkerarealen har då stigit till 25 hektar eller ca 50 tunnland.

De olika uppgifterna om åkerarealen har sammanställts i diagram 1. Där framgår tydligt hur nyodlingarna dramatiskt intensifierades under 1900-talet. Det var fortfarande mossmarkerna som utdikades och togs i bruk.

Såvitt man kan utröna skedde all denna odling utan statligt stöd; i varje fall finns inga handlingar bevarade om beviljat statsbidrag. Det förefaller också som om torrläggningen nästan helt skedde med öppna diken. Hos lantbruksnämnden finns endast tre täckdikningskartor för Stenstorp, från åren 1939, 1944 och 1945. De omfattar totalt endast 2,20 hektar.

Det förefaller alldeles klart att nyodlingen under 1800-talet måste ha underlättat försörjningen av det växande antalet invånare i Stenstorp. Även under 1900-talet måste nyodlingen ha underlättat försörjningen. Fastän invånarantalet sjönk kraftigt är det dock ej säkert att detta möjliggjorde en — för att anknyta till den dåvarande jordbrukspolitiska målsättningen — med industriarbetarna jämförbar levnadsstandard.

Samtidigt bör man komma ihåg att andra inkomstkällor än jordbruket — trots bortfallet av bergshantering — fortfarande var viktiga. Åkerareal per invånare är med andra ord inte vid någon tidpunkt ett tillförlitligt mått på levnadsstandarden i Stenstorp.

Befolkning och bebyggelse

En förmodligen sentida körsbärsdunge är den enda påminnelsen

om mänsklig bebyggelse som nu finns vid den första boplatsen i Stenstorp, på höjden rakt väster om Stensjön. Enligt en uppteckning från år 1926 skulle man där ha hittat "stenfotar efter hus".⁶⁾

Husförhörslängderna är från början av 1700-talet den säkraste källan över befolkningens storlek.⁷⁾ För Stenstorps del är de emellertid något svårtolkade, främst därför att personer strukits ur längderna utan angivande av orsaken.

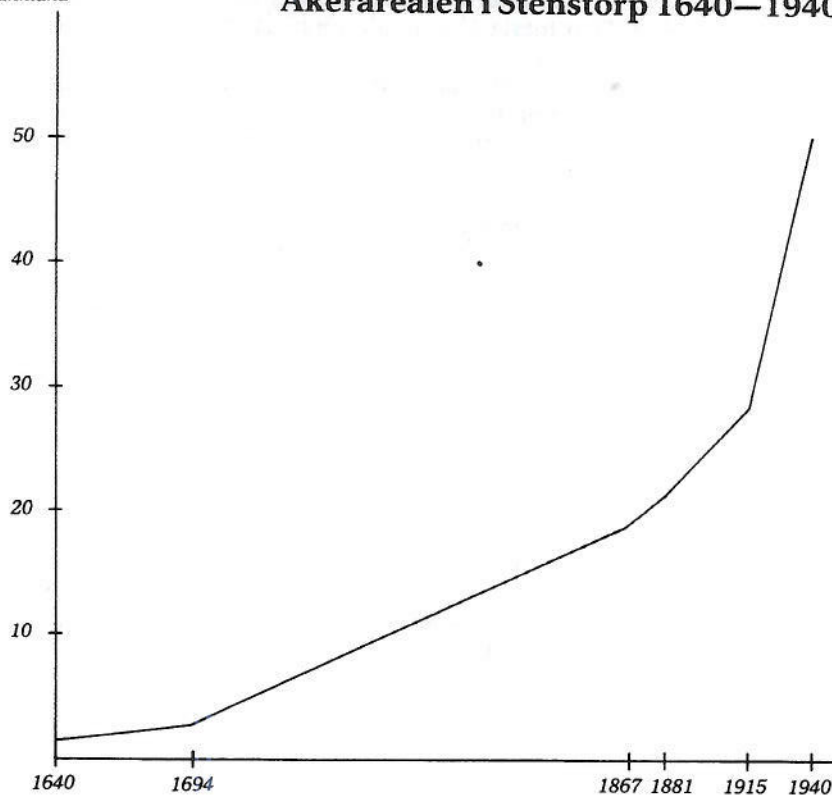
Så mycket kan dock med säkerhet utläsas av 1700-talets längder att befolkningen under hela århundradet bestod av 2 hushåll och sammanlagt 8—13 invånare.

Till Stenstorp räknades under en kort tid Stora Wadsjötorpet. Detta hade — som *Bengt Olsson* visat⁸⁾ — tillkommit år 1676 i samband med att Louis de Geer bytte mark med sedermera Måns Jönsson i Stenstorp. Därvid förbehöll sig de Geer ett stycke skog av Stenstorps mark. På denna skog skulle han låta änkan Elisabet Johansdotter bygga och röja sig ett torp.

Åker-
areal,
tunnland

Diagram 1

Åkerarealen i Stenstorp 1640—1940

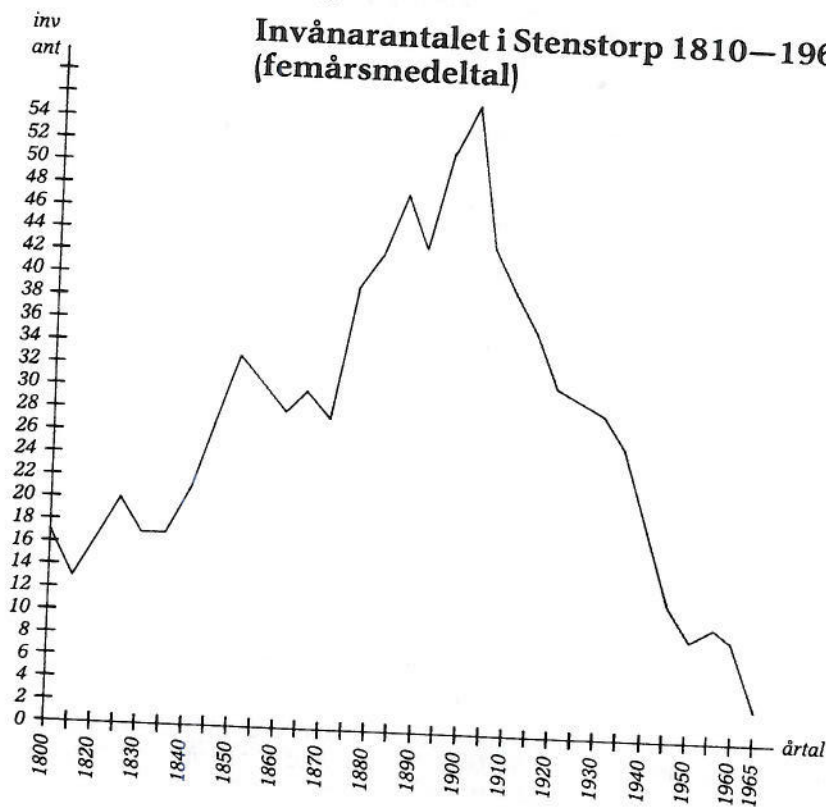
Som framgick vid en uthäradssyn 1696 — och som fortfarande framgår av en karta från år 1706 — lät de Geer i själva verket utmärka "sin" skog på bergsallmanningen, och Stora Wadsjötorpet låg alltså på denna allmanning. Detta ledde till beslut om utrivning av torpet, det senaste år 1707. Det förefaller också klart att torpet utrymdes år 1749.

Från 1800-talet har vi säkra uppgifter om Stenstorps invånare. I diagram 2 finns en sammanställning över befolkningsutvecklingen ända till dess att Stenstorp är helt avfolkat år 1969. För att något utjämnade tillfälliga fluktuationer ges i diagrammet femårsmedeltal, dvs att befolkningssiffran för exempelvis år 1810 utgör ett medeltal av befolkningen under åren 1808—1812.

Som synes ligger befolkningen redan år 1810 definitivt över 1700-talets nivå, och från år 1840 och framåt sker en befolkningsökning — accelererad efter laga skiftet 1867 — fram till sekelskiftet.

Diagram 2

Invånarantalet i Stenstorp 1810—1960 (femårsmedeltal)

Efter sekelskiftet minskar befolkningen successivt.⁹⁾

Parallellt med befolkningsökningen går etableringen av torp. Följande torp har funnits i Stenstorp (inom parentes maximiantalet invånare).

Vadsjötorp* 1807—1874 (14 invånare)

Källberget 1833—1902 (14 invånare)

Grindstugan 1845—1874 (4 invånare)

Norrängen 1862—1915 (6 invånare)

Marieberg 1873—1921 (4 invånare)

Norralund 1875—1963 (9 invånare)

Öna 1882—1934 (11 invånare)

Knallen** 1891—1923 (2 invånare)

*Nytt torp inom bygränsen.

**Rätteligen 1/96 mantal men torpbebyggelse.

Befolkningsminskningen sker främst genom att torpen upphör men också genom att befolkningen minskar på hemmanen i Stenstorp.

Slående och överraskande är den stora rörligheten hos Stenstorps befolkning. Den bild som ges i tabell 1 är fjärran från bilden av det statistiska bondesamhället.

Tabell 1

Bosättningstid i Stenstorp under 1800- och 1900-talen

Bott på samma fastighet i Stenstorp	Inflyttat på 1800-talet	Inflyttat på 1900-talet	Totalt
Kortare tid än 1 år	4 %	8 %	5 %
1—4 år	50 %	52 %	50 %
5—9 år	17 %	22 %	19 %
10—19 år	14 %	14 %	14 %
20—29 år	7 %	3 %	6 %
30 år och mera	4 %	1 %	3 %
Uppgift saknas	4 %	—	3 %
	100 %	100 %	100 %
Antal individer	396	214	610

Endast 3 procent av invånarna kan sägas ha tillbringat en livstid på ett ställe i Stenstorp. Hela 55 procent av Stenstorps befolkning har flyttat efter kortare tid än 5 år. Rörligheten är något större på 1900-talet än på 1800-talet; men redan på 1800-talet flyttade 54 procent efter kortare vistelse än 5 år.

Dessa siffror är även efter dagens mått höga, och de är definitivt oförenliga med bilden av det statiska agrarsamhället. Av allt att döma har den gamla historiebilden byggt på förhållandena för självägande och välbeställda bönder. Så långt stämmer det också för Stenstorp; bland dem som stannar på sitt ställe i över 30 år dominerar de självägande bönderna.

Men genom att de stannade och behöll gården kom de ofta att på äldre dagar att behöva en arrendator. Dessa arrendatorer stannade sällan länge. Men ännu större rörlighet visas på en del av torpen.

Det är alltså de egendomslösa som är rörliga.

Tabell 2

Inflyttningen till Stenstorp under 1800- och 1900-talen efter födelseort

Född i	Inflyttat på 1800-talet	Inflyttat på 1900-talet	Totalt
Vånga	65 %	43 %	57 %
Stjärnorp	10 %	13 %	11 %
Vreta kloster	2 %	5 %	3 %
Risinge	2 %	2 %	2 %
Hällestad	6 %	1 %	5 %
Östergötland			
i övrigt	10 %	25 %	15 %
Sverige i övrigt	1 %	11 %	4 %
USA	1 %	—	1 %
Uppgift saknas	3 %	—	2 %
	100 %	100 %	100%
Antal individer	396	214	610

Hur rörliga var då dessa egendomslösa? I tabell 2 visas var stenstorpborna var födda. Under 1800-talet var 65 procent, under 1900-talet 43 procent, födda i Vånga. Detta måste betecknas som låga siffror. Från de närmaste grannsocknarna kom under 1800-talet 20 procent, under 1900-talet 21 procent. Från Östergötland i övrigt kom 10 respektive 25 procent. Endast under 1900-talet är någon nämnvärd andel, 11 procent, födda utanför Östergötland. Den siffran är å andra sidan hög; efter allt vad vi hittills har fått veta så har det typiska flyttningsmönstret inte varit från landsbygd till fjärran landsbygd utan från landsbygd till tätorterna.

I tabellerna 3 och 4 kan in- och utflyttningen följas närmare. Både under 1800- och 1900-talen har Stenstorp dragit folk till Vånga; inflyttningen från Vånga är genomgående lägre än utflyttningen till andra ställen i Vånga. Av grannsocknarna är det främst Stjärnorp som på detta sätt har förlorat folk. Särskilt under 1900-talet är det emellertid främst mera avlägsna östgötaskocknar som via flyttningen till Stenstorp fått bidra till Vångas folkmängd.

Att Stenstorp på detta sätt blivit en "inflyttningsstation" till Vånga kan delvis förklaras med det geografiska läget, vid gränsen till Stjärnorp och under en stor del av 1900-talet nära båten över Roxen till Bonnorp. Men det förklaras kanske bättre just genom förekomsten av arrendegårdar och torp.

Den in- och utflyttning från USA som redovisas är huvudsakligen skenbar. För de flesta flyttningarna svarade Anders Jönsson med

Tabell 3

Inflyttningen till Stenstorp under 1800- och 1900-talen efter föregående bostadsort

Inflyttat från	Inflyttat på 1800-talet	Inflyttat på 1900-talet	Totalt
Vånga	51 %	39 %	47 %
Stjärnorp	10 %	13 %	11 %
Vreta kloster	1 %	4 %	2 %
Risinge	2 %	4 %	3 %
Hällestad	2 %	1 %	2 %
Östergötland			
i övrigt	6 %	21 %	11 %
Sverige i övrigt	1 %	5 %	2 %
USA	3 %	1 %	2 %
Född i Stenstorp	15 %	12 %	14 %
Uppgift saknas	9 %	—	6 %
	100 %	100 %	100 %
Antal individer	396	214	610

Tabell 4

Utflyttningen från Stenstorp under 1800- och 1900-talen efter utflyttningsort

Utflyttat till	Utflyttat på 1800-talet	Utflyttat på 1900-talet	Totalt
Vånga	56 %	48 %	53 %
Stjärnorp	9 %	9 %	9 %
Vreta kloster	1 %	4 %	2 %
Risinge	1 %	6 %	3 %
Hällestad	3 %	4 %	4 %
Östergötland			
i övrigt	5 %	11 %	8 %
Sverige i övrigt	1 %	6 %	3 %
USA	6 %	2 %	4 %
Dött i Stenstorp	11 %	9 %	10 %
Uppgift saknas	7 %	1 %	4 %
	100 %	100 %	100 %
Antal individer	345	265	610

familj. Han slog sig ner i Stenstorp och dog i Berga i Vånga. Av flyttningarna hänför sig 5 till en familj som bodde ett år på Vadsjötorp före sin flyttning till USA. Sammanfattningsvis är alltså emigrationen från Stenstorp helt obetydlig.

Det är en självklarhet att jordbruket i Stenstorp inte har kunnat försörja byns befolkning. Därför är det angeläget att studera de ytterligare näringsfång som har stått till buds: bergshantering, skogsavverkning, jakt, fiske och hantverk.

Bergshantering

Bergshantering¹⁰⁾ i Vånga upphörde i praktiken år 1828, dvs innan befolkningsökningen på allvar börjar i Stenstorp. Detta näringsfång hade alltså betydelse för byn så länge den hade en relativt begränsad befolkning. Frågan är om bergshantering påverkade levnadsvillkoren positivt eller negativt.

Att Stenstorp deltog i bergsbruket från den första bosättningen och framåt förefaller helt klart. Det har inte varit möjligt att följa byns deltagande i detalj; och det är inte nödvändigt i detta sammanhang.

Man kan dock konstatera att byn i en jordebok från år 1770 disponerar 1/2 gruvdel och 1/4 hyttedel. Gruvdelen avsåg, så länge denna bröts, Tolskeppsgruvan¹¹⁾ som ligger i byns närhet. Därefter avsåg den Vånga storgruva som låg så långt bort att byborna fick bo vid gruvan medan de arbetade där. Hyttdelen avsåg Tolskeppshyttan. När denna nedlades i slutet av 1700-talet deltog stenstorpsborna i Bobergshyttan.

För arbetet i gruvan var bergslagets hemman indelade i 12 rotar om 8 hyttedelar i varje. Arbetsmomenten fördelades inom roten enligt ett fast schema, och den upptagna malmen fördelades (sedan kronan fått sin tiondedel) inom roten. Bergsmännen fick av egna förråd skaffa tillmakningsved för malmbrytningen.¹²⁾

Arbetet i hyttan avsåg det första steget i malmens vidareförädling, blåsningen till tackjärn. Som regel förädlade varje bergsman sin egen malm, men man kunde också sälja sin malm eller köpa andras. Hyttan var beroende av vattenkraft. Eftersom man inte kunde tämja de större vattendragen låg hyttorna ofta vid bäckar som endast en del av året var vattenförande.

Hela Vånga bergslag var nära knuten till Finspångs bruk. Ett uttryck för detta var att de traditionella skatterna och räntorna huvudsakligen fullgjordes genom kolleveranser, ett system som genomfördes av Louis de Geer. Brukets behov fordrade ytterligare leveranser, och det förefaller som om Stenstorp tidvis sålt kol till bruket.¹³⁾

Hela den svenska brukspolitikerna gick ut på att eftersträva något av en monopolställning på världsmarknaden och att samtidigt begränsa produktionen för att hålla priserna uppe. Ett annat genomgående drag var att hålla priserna på bergsmännens råvaror nere, att låta monopolvinsterna stanna inom bruken. Politikerna lyckades inte helt

enligt sina intentioner, men det förefaller ändå klart att bergsmännens anspråk hölls tillbaka.

När det gällde att underlätta bärningen för Stenstorps invånare förefaller det dock som om bergsbruket — trots denna politik — måste ses som ett förmånligt alternativ.

För det första var kronans beskattning av bergsmännens hemman mild; man förbehöll sig 1/10 av produktionen. Resten fick bergsmännen behålla, och detta tackjärnstionde var den enda skatt som de betalade. I själva verket förefaller det som om denna beskattningsform var den utan jämförelse viktigaste fördelen med bergsbruket, en fördel som dock inskränkte sig till bergsmännen.¹⁴⁾

En kommission kom också år 1816 till resultat att denna skattesats var mycket oförmånlig för kronan. Man illustrerade med förhållandena i Hällestads bergslag. De senaste 10 årens tiondetackjärn hade där gett kronan 909 riksdaler banco. Om bergslagets hemman i stället legat under landsrätt skulle de i skatter ha erlagt 33 184 riksdaler banco, dvs 36 gånger så mycket.¹⁵⁾

Samma kommission konstaterar:

"Allmogen i Hällestads bergslag hämtar av åkerbruket, huru svagt det än är, sin huvudsakliga bärning. Vad som brister däruti fylles dels genom boskapsskötselns avkastning, som ej är så obetydlig i en ort där stora betesmarker äro att tillgå dels genom de vidsträckta skogarnas inte alltid lovliga användande. Bergsbruket är här blott en binäring som skötes efter bekvämlighet och de tider av året, när andra näringsgrenar icke sysselsätta arbetaren.

Om man besinnar, att bergsmannen, i och för bergsbrukets drift icke egentligen vidkännes någon kontant utgift, emedan den här brukliga tillmkningsmetoden frikallar honom från inköp av krut och betalning för bergssprängning, att den så kallade gruvbrytningen således tillvägbringas med endast uppoffring av några famnar ved, som för bergsmannen i en så skogrik ort och där gruvallmänningar dessutom finnas, icke hava något värde, och av några dagsverken in natura, vilka merendels bestridas av barn, gubbar eller tjänstefolk, som i alla fall skulle födas och underhållas och som under de långa mellanstånden av lantbrukets skötsel sakna nästan all annan förtjänst eller sysselsättning, så finner man att detta bergsbruk utan någon olägenhet för bergsmannen kan fortsättas, och att då efter några års framskridande, en liten samling av malm på varje hyttedel blivit åstadkommen, den därav verkställda blåsningen, ehuru obetydlig, likväl lämnar någon tackjärnsvinst, som vid försäljningen ger bergsmannen en inkomst, den han utan möda och utan rubbning av sin huvudnäring förvärvat sig".

Detta gällde alltså förhållandena när bergsbruket i realiteten var under avveckling, men i princip samma förhållanden torde ha rått under hela tiden.

När exempelvis bergsmännen i Östergötlands bergslag under 1600-talet ville fullgöra sina skatter och körslor med penningar skriver Carl de Besche i september 1640 till bergsamhets president Carl Bonde och klagar över att "jag intet troger att i hela landet, några bergsmän eller bönder äre, hvilka roligare, fridsammare, fullare och fetare sittja än the här, ja rätt som små adelsmän".¹⁶⁾

Utan kontanta utlägg och med en insats av produktionsfaktorer som fanns lätt tillgängliga (arbetskraft, ved) kunde bergsmännen fullgöra sin skatteplikt och dessutom erhålla en kontant inkomst genom försäljning av malm, tackjärn eller kol. Det är också att märka att hela bergsbruket, jämfört med jordbruket, var tämligen oberoende av vädrets växlingar, att det gav inkomst och betalade skatten även under år av missväxt.

Sammanfattningsvis har man alltså anledning att förmoda att åren fram till 1828 — i förhållande till den följande tiden — var förhållandevis ljusa för dem i Stenstorp som hade bergsmans ställning. Därav kan vi dock inte dra den slutsatsen att detta relativa välstånd spreds även till andra: drängar, pigor och torpare.

Skogsavverkning

Skogen var en förutsättning för bergsbruket i alla dess faser: gruvbrytning, hyttor, hamrar och brukshantering. I själva verket vidtog statsmakterna långtgående åtgärder för att säkra skogstillgången för bergsbruket, främst bestämmelsen att hamrar och bruk — för att rädda skogstillgången för gruvor och hyttor — skulle förläggas utanför bergslagen. Denna bestämmelse kom dock inte att tillämpas för Östergötlands bergslag. Bland annat låg hamrar inom bergslagen (till exempel bergsmanshamrarna Lada och Hundekulla nära Stenstorp), och Finspångs bruk tog sin kol från bergslagen.

Karl Erik Bergsten har i sin avhandling "Östergötlands bergslag" visat att det trots dessa förhållanden sannolikt inte förelåg någon "skogsbrist" inom Vånga bergslag: de årliga uttagen översteg inte tillväxten, även om lokalt läget kunde vara bekymmersamt.¹⁷⁾ Ändå förelåg nog en "skogsbrist" i samtidens ögon: skogen skattades så hårt att mogna bestånd sällan uppkom.¹⁸⁾

För att bevara skogen åt bergsbrukets behov var timmersågning nästan helt förbjuden. Sågningen skulle inskränkas till bergslagens behov och till nödigt underhåll av byggnader inom bergslaget. Naturligtvis förekom olaglig sågning, och dessutom brandskattades skogen genom svedjning. Men i det stora hela ställde bergsbruket så stora krav att det också hade nära nog ensamrätt till skogsresurserna.

När bergslaget upphörde formellt år 1830 försvann alla dessa restriktioner. Men samtidigt förlorade skogen i stort sett sitt värde.

Finspångs minskade kolbehov kunde täckas av dess arrendatorer och torpare, vilka alla hade i sina kontrakt att avgälden skulle betalas in natura med kol. Mindre kolmängder kunde dock avsättas i Norrköping, bland annat björkkol till guldsmederna.

Något större behov av sågningsvirke fanns inte — och förmodligen inte något större förråd av timmerskog.

En betydelsefull näringskälla blev i denna situation Gullbergs häradsallmanning (Slumperhults allmanning). Där högg stenstorpsborna och andra framförallt brännved för slättböndernas behov. Denna förvärvsmöjlighet på häradsallmanningen — särskilt arbets-

kraftskrävande genom att man måste klyva veden — nämns alltid i hågkomster från denna tid.¹⁹⁾ Huggning och körning på allmänningen förblev ända till slutet en betydelsefull inkomstkälla för Stenstorps befolkning.

Utbyggnaden av Norrköpings hamn och övrig byggnadsverksamhet i staden under 1800-talets senare del skapade behov av stockar för pålning och skradda stockar till husbyggen. Det är att anta att skogen nu hade hunnit växa ifatt. I varje fall levererades från Stenstorp — liksom från Vånga i övrigt — åtskilligt virke till Norrköping. I Källberget i Stenstorp bodde en "virkeshandlare", en person som förmedlade virkesleveranserna till staden.

I Skärblacka grundlades år 1872 en fabrik för mekanisk trämassa och år 1874 ett pappersbruk. Denna industri skapade emellertid en högst begränsad efterfrågan på skogsprodukter från Stenstorp. Mest gällde det virke för emballage till papperet.

Helt annat blev läget när sulfittfabriker startades år 1894 i Skärblacka och år 1900 i Ljusfors. Detta skapade helt andra avsättningsmöjligheter för virket. Leveranserna av massaved gjorde på nytt skogen värdefull och skapade på nytt arbetstillfällen i skogen. Det bör också nämnas att stenstorpsbönderna levererade virket vid fabrik, vilket skapade arbetstillfällen med transportererna.

Skogskonjunkturerna har sedan skiftat under 1900-talet, men genomgående har stenstorpsborna i varje fall under vintern men ofta året om kunnat försörja sig genom arbete i skogen: i Stenstorps skogar, i häradssällmännings skogar eller i de skogar som hört till pappersbruken i Ljusfors och Skärblacka och som kom att gränsa till Stenstorp.

Jakt och fiske

Även självklarheter måste ibland påpekas: jakt och fiske spelade en stor roll för försörjningen, kanske särskilt för dem som hade det som fattigast.

Att detta stod klart för de styrande framgår bland annat av 1694 års karta för Stenstorp. Där sägs (med moderniserad stavning): "I sjöarna finns väl fiskar men hävdas intet av åbon förmedelst den myckna bråten som är fallen i sjöarna."

Man kan ställa sig tvivlande till sanningsenligheten i uppgiften att stenstorpsbonden skulle avstå från fiske. Men det passade förmodligen att inför överheten nedvärdera stället tillgångar.

All muntlig tradition från 1800-talet — och det är försörjningsmöjligheterna under detta århundrade som särskilt måste bekymra oss — pekar på två förhållanden. Det ena är att det fanns fisk i sjöarna betydligt mera än nu, och att det fanns vilt i markerna. Särskilt nämns den numera nästan utdöda men matrika tjädern.²²⁾ Det andra som framhålls är att man inte höll så strängt på jakt- och fiskerättens begränsning till jordägarna utan att även — och kanske i synnerhet — torparna hade denna möjlighet att dryga ut sitt levebröd.

Hantverk

*Bengt Olsson*²⁰⁾ berättar om en Nils Månsson som bodde i Stenstorp och försörjde sig på smide. År 1689 ingav Vånga bergsmän en av häradsnämnden bestyrkt ansökan till landshövdingen där de (med moderniserad stavning) berättade att "Nils Månsson i Stenstorp med dess hustru var över 10 år behäftade med en sjukdom bråck, sitter inhyses, brukar inte gård, honom genom ålderdomen synen förgången så att han inte förmår smida varigenom han tillförne sig kunnat förtjäna ett styck bröd".

Tidigare har nämnts hur en av invånarna i torpet Källberget mot slutet av 1800-talet sysslade med att förmedla virkesaffärer till Norrköping.

Det finns flera exempel på hur invånarna i Stenstorp drygade ut levebrödet genom hantverk eller liknande sysselsättningar.

Under åren 1898—1929 fanns en handelsbod på lägenheten Norralund, några år efter första världskriget desutom vid en av gårdarna i Stenstorp (Stenstorp 1:3).

Det är omvittnat av muntlig tradition både i Linköping och Vånga hur Hans Jönsson på torpet Ona sålde bär på torget i Linköping, sedan han tagit båten från Bonnors brygga.

På hemmanet Grinden bodde 1903—1906 en skräddare.

Anders Jönsson i Norralund gjorde mjärddar av tall, en senare brukare av Norralund gjorde tegelpannor av cement, på Källberget gjorde man korgar och såll, på gården Vadsjön fanns en snickare som bland annat gjorde räfsor.

Det har säkert funnits flera. Men redan de anförda exemplen visar på åtskilliga möjligheter att dryga ut levebrödet.

Den viktigaste möjligheten — både för kvinnor och män som var obesuttna — bestod dock utan tvekan i att mer eller mindre tillfälligt arbeta hos andra: i skogen, i skördarbetet etc.

Levnadsstandarden

När det gäller levnadsstandarden för stenstorpsborna saknar vi mängder av konkreta uppgifter.

Det har emellertid redan framgått att två av de första inbyggarna ansågs så fattiga att de var befriade från skatt. Muntliga hågkomster pekar på att stenstorpsborna under 1900-talet i allmänhet har haft en efter ortens förhållanden normal levnadsstandard men att man på torpen ibland har haft det mycket fattigt.

På allmänna grunder kan man anta att 1600- och 1700-talen generellt har varit förhållandevis ljusa. Byn hade en liten befolkning och åtskilliga utkomstmöjligheter: jordbruk, boskapsskötsel, bergsbruk, kolning, jakt, fiske, hantverk. I själva verket innebär just kombinationen av olika förvärvsmöjligheter — i förening med den förmånliga skatteformen inom bergslagen — en möjlighet att skapa en tämligen tillfredsställande och jämn levnadsstandard. Om exempelvis jordbru-

ket drabbades av missväxt borde man ha haft möjlighet att i någon mån kompensera detta genom att satsa på de andra näringsfången.

Från 1700-talet finns två bouppteckningar bevarade, från 1796 och 1764, båda från självägande bergsmän. De visar båda överskott (130 respektive 550 riksdaler). Kreatursbeståndet är ganska stort, i det första fallet 17 kreatur (varav 2 hästar och 6 kor), i det andra fallet 10 kreatur (varav 2 kor).

Som tidigare framgått är det 1800-talet — med dess kraftiga befolkningsökning och stora rörlighet — som utgör problemet. På något sätt kunde faktiskt Stenstorp livnära denna stora befolkning. Den stora rörligheten bland de egendomslösa kan å ena sidan peka på stor fattigdom. Men den kan å andra sidan lika väl peka på en företagsamhet, en vilja att trots drägliga villkor förverkliga ambitioner som inte var möjliga inom Stenstorps begränsade ramar.

Att Stenstorp inte var något paradys på jorden visas om inte annat av barnadödligheten. Av de 61 barn som föddes i Stenstorp på 1800-talet dog 9 före fem års ålder. Det ger en barnadödlighet på 15 procent. Om man därtill lägger 2 inflyttade barn som dog före fem års ålder blir barnadödligheten 18 procent.

Visserligen är barnadödligheten ett extremt mått på levnadsstandarden. Det kan ändå ha sitt intresse att jämföra siffrorna från gårdarna och torpen i Stenstorp. På gårdarna var barnadödligheten 21 procent, på torpen 17 procent. Det betyder att den var praktiskt taget lika hög på båda ställena, dvs att vi med detta grova mått inte kan konstatera någon skillnad i levnadsvillkor.

Av allt att döma var levnadsvillkoren inte enbart eller främst bestämda av om man bodde på ett torp eller på en av gårdarna. Även på gårdarna fanns nämligen egendomslösa och fattiga, och gårdarna var mycket olika i storlek. Och det förefaller faktiskt som om man ibland kunde leva drägligt på torpen.

Indikationer i dessa riktningar får vi av 12 återfunna bouppteckningar från 1800-talet. I jämförelse med antalet dödsfall bland den vuxna befolkningen fördelar sej bouppteckningarna på följande sätt.

	Gårdarna			Totalt
	Ägare	Övriga	Torpen	
Återfunna	6	3	3	12
Ej återfunna	3	2	11	16
	9	5	14	28

För gårdarnas folk är det återfunna materialet som synes minst otillfredsställande.

För de sex gårdsägarna redovisas genomgående en behållning i bouppteckningen. Den varierar dock mellan 17 riksdaler och 2 394 kronor. I det sistnämnda fallet rör det sej om en ensamstående kvinna med jordbruket utarrenderat. Övriga 5 driver jordbruket, och där redovisas boskapen. Den är som mest 2 hästar och 4 kor, som minst 1 ko. I det senare fallet uppger dock husförhörslängden att

ägaren (för övrigt den som har en behållning av endast 17 riksdaler) är "svag till sinnes". Förutom hästar och kor redovisas i varierande omfattning stutar, kvigor, kalvar, får och svin.

Sammanfattningsvis ger dessa bouppteckningar en bild av relativt välstånd, något ojämnt fördelat mellan de sex men så var också gårdarna olika stora.

Av övriga gårdsbor är två änkor. Den ena redovisar en behållning av 48 riksdaler, den andra ett underskott om 18 riksdaler. Detta underskott har framför allt uppkommit genom att 63 riksdaler upptagits som skuld till sönerna för vård under sjukdom och begravningskostnader. Oavsett detta vittnar dessa båda bouppteckningar om mycket knappa levnadsvillkor.

Av annan karaktär är bouppteckningen efter en bondhustru som dör före sin man. Även där förtecknas endast lösöre, men behållningen blir ändå 1 150 kronor.

På gårdarna var det alltså stor skillnad i förmögenhet mellan olika grupper. Det förefaller som om detta även gällt torpen.

Där finns visserligen endast 3 bouppteckningar i materialet, men de visar på stora skillnader. I två av dem redovisas behållning på 100 riksdaler och 2 440 kronor. Där redovisas också boskapen om respektive 8 kreatur (2 kor, 1 stut, 1 kviga, 1 kalv, 1 sugga, 2 får) och 3 kreatur (1 par stutar, 1 kalv). Den tredje bouppteckningen gäller en torparhustru (boende "i en stuga" vid Vadsjötorpet) och visar ett underskott om 9 riksdaler. Ingen boskap redovisas; såvitt man kan förstå hade denna familj om 2 vuxna och 5 barn inga kreatur.

Dessa bouppteckningar från torpen kan jämföras med *Valter Elgeskogs* bearbetning av 1 514 bouppteckningar från åren 1801–1849 från torpen i Sunnerbo härad i Småland. Av dessa bouppteckningar visade 30 procent underskott. Endast 20 procent visade överskott på minst 100 riksdaler. Sammanlagt fanns i 8 procent av bouppteckningarna minst 5 "nötkreatursenheter".²¹ Vår torpare med 8 kreatur fyller dock inte denna kvot; han har endast ca 4 1/2 "nötkreatursenhet".

Jämfört med *Elgeskogs* siffror ger de tre bevarade bouppteckningarna en mycket ljus bild för två av torpen och en mörk för det tredje. Vi vet dock inte hur läget var för de 11 torpare och torparhustrur där någon bouppteckning inte har kunnat återfinnas.

Trots källmaterialets starka begränsningar torde man ändå ha underlag för bedömningen att Stenstorp under 1800-talet erbjöd efter dåtidens förhållanden relativt goda utkomstmöjligheter för de självvägande bönderna och en del av torparna, samtidigt som vi ser prov på utblottade förhållanden både bland gårdarnas och torpens invånare.

I ljuset av dessa iakttagelser torde man kunna våga slutsatsen att Stenstorp *i stort sett* hade möjlighet att försörja sin befolkning och att flyttningen till och från Stenstorp som regel får ses i en för byn positiv dager. Man flyttade till Stenstorp för att få det bättre, och man flyttade från Stenstorp för att få det ännu bättre. Naturligtvis flyttade vuxna barn även därför att gården eller torpet inte kunde försörja

mera än en familj. Men dessa flyttningar gäller den "bofasta" delen av befolkningen, inte den mängd av arrendators- och torparfamiljer som endast stannade några år i Stenstorp och som svarar för de oväntat höga flyttningssiffrorna.

Några teorier

I vissa avseenden motsvarar utvecklingen i Stenstorp knappast vad man kunde vänta sig.

Under bergshanteringens tid var myndigheternas strävan att låta vinsterna stanna hos bruksägarna, medan bergsmännens anspråk skulle hållas tillbaka. Av allt att döma kom dock Stenstorp att dra fördel av bergslagstiftningen på ett sätt som ej var avsett.

Produktionen av tackjärn var för hela Vånga bergslag måttlig, men den gav åt bergsmännen inte bara en viss kontant inkomst utan kanske främst en förmånlig beskattning. Det är dock sannolikt att bergs-

Stenstorps äldsta bevarade gård är i dag sommarbostad

bruket var en bisyssla vid sidan av jordbruk, boskapsskötsel, jakt, fiske och hantverk. Genom denna mångsidighet i utkomstmöjligheterna skapades i Stenstorp, till stor del i skydd av bergslagstiftningen, ett relativt välstånd.

När bergshanteringen upphörde kunde man förutse en kris för Stenstorp. Den faktiska utvecklingen blev snarast den motsatta. Plötsligt ägnas jordbruket ett stort intresse, och nyodlingarna pågår oavbrutet fram till 1940-talet. Detta möjliggör för Stenstorp att ta emot en del av det befolkningsöverskott som uppstår på andra håll, bland annat i Vångas slättbygd och i Stjärnorp. Men fortfarande förlitar man sig inte enbart på en inkomstkälla. I synnerhet under 1900-talet — men även under 1800-talet — är skogen ett viktigt näringsfång.

Visserligen rymmer Stenstorps befolkning under 1800- och 1900-talen en stor andel rörliga familjer. Men de flyttar under 1800-talet inte till Amerika, och under 1900-talet flyttar de inte till tätorterna. Med tiden kommer de till Stenstorp från alltmera fjärran platser. Detta flyttningsmönster avviker som nämnts helt från vad vi kunde vänta oss. Troligen förklaras det av att landsbygdens egendomslösa — arrendatorer och torpare — i själva verket alltid har varit en rörlig samhällsklass. De har flyttat till Stenstorp från något sämre men snart nog fått ambitioner som inte har kunnat tillfredsställas inom Stenstorps ram. Däremot har de blivit landsbygden trogna. Kanske har de inte haft pengar till amerikabiljetten, men troligare är att de inte har velat ta språnget varken till Amerika eller tätorterna så länge de har kunnat fortsätta och förbättra sin existens på landsbygden.

Genom den period som vi kan överblicka går en klasskillnad genom Stenstorps befolkning. Välståndet är inte jämnt fördelat. Det vore en förenkling att säga att egendomsägarna är rika och återstoden fattiga. Snarare är det så att de som äger produktionsmedel, i bouppteckningarna i form av jord men väl så viktigt även dragare och kor, har kunnat förvärva ett relativt välstånd. De fattiga återfinns bland dem som endast har sin arbetskraft att sälja och bland de änkor som inte kan arbeta utan snart nog förbrukar det kapital som de eventuellt kan ha förfogat över.

Detta är teorier. Det fordras närmare undersökningar i Stenstorps historia för att få dem försvarligt bekräftade; det är att hoppas att det skall visa sig möjligt att finna det ytterligare källmaterial som behövs.

Samtidigt undrar man om utvecklingen även på andra håll avviker så starkt från vad man hittills fått fram i forskningen. Det skulle inte förvåna om så var fallet. Den hittillsvarande forskningen har nämligen i alldeles övervägande utsträckning utgått från myndigheternas och företagets perspektiv. Däremot har det varit sällsynt med forskning som tagit sin utgångspunkt i den berörda befolkningens problem. Det är min övertygelse att vi skulle få omvärdera åtskilligt i vår

ekonomiska historia om vi studerade befolkningens levnadsvillkor från de berörda medborgarnas perspektiv och inte från de makthavandes.

Noter

1. Vångas bebyggelseutveckling har tidigare studerats av *Thaning*. Han vill se bebyggelsen av skogsbygden som en följd av att slättbygden i Vånga blir fullbyggd. Med ledning av torpnamnens expansion vill han förlägga skogsbygdens kolonisation till sen vikingatid. (*Thaning*, s 59).
Det förefaller som om *Thaning* förbiser att bebyggelsen skedde på gruvallmänningen och att detta endast var möjligt om det ansågs förmånligt med tanke på bergsbrukets behov. Trots att vi har källor om Vånga från 1300-talet finns det inget som talar för en tidigare bosättning i Stenstorp än kring slutet av 1500-talet.
2. *Bengt Olsson* har i ett 20-tal år bedrivit ingående arkivstudier om Vångas historia. Sina iakttagelser om Stenstorp har man sammanfattat i en promemoria som han överlämnade till författaren 1979-07-09. Till stor del har han använt källor som författaren då redan genomgått. Med tanke på den utomordentliga noggrannhet och den källkritik han visat i behandlingen av dessa källor har författaren inte tvekat att använda hans material ur andra källor utan att återvända till dem.
3. *Wennberg* (1947, s 79) daterar den agrara revolutionen (införandet av växelbruk) i skogsbygden till slutet av 1700-talet med full utveckling på 1820-talet. På slätten kommer utvecklingen igång först under 1830-talet men då med desto större hastighet.
4. På dessa kartor används beteckningen "tunnor utsäde". *Wennberg* (1946, s 69, not 10) och *Bergsten* (s 37–42) har var för sig bevisat att uttrycket står för en verklig arealuppgift, dvs att "tunnor utsäde" direkt kan översättas med "tunnland".
5. Fastighetskalender för Östergötlands län, del V, s 316.
6. Uppteckning 1926 av Gustaf Olsson efter f hemmansägaren Anders Olsson i Stenstorp, Vånga, född 1846. [Nordiska museet, E.U. 552, s 45].
7. Se exempelvis *Elgeskog* (s 168–170, 382–393) som gjort en jämförelse för Sunnerbo härad i Småland mellan olika typer av källor om befolkning och bebyggelse.
8. Promemoria 1979-07-09.
9. *Thaning* fann (s 71–77) — med ledning av siffror från två andra skogsbyar i Vånga — att skogsbygdens befolkning, som en följd av järnhanterings upphörande, börjar sjunka redan 1850. Möjligen fanns i Stenstorp en större kapacitet att ta emot befolkningsöverskottet än i de två byar (Gettorp och Tolskepp) som *Thaning* studerat.
10. Detta avsnitt bygger till stora delar på *Bergsten* samt på muntliga uppgifter av de båda hembygdsforskarna i Vånga *Bengt Olsson* och *Valter Graneholt*.
11. *Broocman* uppger (s 44) att Risinge bergsmän bryter i Tolskeppsgruvan. Därmed torde han ha menat att de stundom, jämsides med Vånga bergsmän, deltog i gruvbrytningen i Vånga bergslag både i Tolskeppsgruvan och i andra gruvor.
12. *Bergsten*, s 112, 114.
13. *Bergsten*, s 94, 96. — *Bergsten* uppger att Stenstorp år 1751 sålde kol till Finspång. Kolboken för detta år är dock ej bevarad, men leveranser förekom år 1750.
14. *Thaning* (s 70) förringar, med hänvisning till den ringa produktionen, bergshanteringens betydelse för Vånga och betraktar utvecklingen uteslutande i ett agrart perspektiv. Detta torde bland annat sammanhånga med att han förbisett skattefördelarna.
15. *Bergsten*, s 17, det följande citatet från s 17–18.

16. Citerat efter *Dahlgren*, s 370—371.
17. *Bergsten*, s 101.
18. *Boethius* (s 272) framhåller: "Med 'skog' förstod man den högväxta, slutna, sekelgamla timmerskogen."
19. Av hågkomster har jag haft ovärderlig nytta av *Karl Nilsson* och *Josef Paulsson*. Betydelsefull har också varit en uppteckning från år 1935 av *Gustaf E Olsson*, *Hardemo*, med förre lantbrukaren *Anders Jönsson*, *Berga*, *Vånga*, född 1845 (Nordiska museet, Etnologiska undersökningen).
20. Promemoria 1979-07-09.
21. *Elgeskog*, s 315, 317.
22. Sedan uppsatsen skrevs har tjädern börjat komma tillbaka.

Otryckta källor

Lantbruksnämnden, Linköping:

Sjösänkingsföretag 1918—1925

Täckdikningskartor

Lantmäteristyrelsen, Gävle:

Skattläggningskarta 1640

Muntliga upplysningar: *Valter Graneholt*, *Karl Nilsson*, *Bengt Olsson*, *Josef Paulsson*.

Nordiska museet:

Uppteckningar från *Vånga* av *Gustaf Olsson*

Olsson, Bengt: PM om *Stenstorps* äldre historia 1979-07-09

Vadstena landsarkiv:

Boupppteckningar från *Risinge häradsrätt* och *Finspångs läns häradsrätt*

Finspångs bruksarkiv

Husförhörslängder för *Vånga församling*

Jordeböcker

Vånga församling:

Församlingsböcker

Överlantmätaren, Linköping:

Lantmäterihandlingar från och med år 1694

Anförd litteratur

Bergsten, *Karl Erik*: Östergötlands bergslag. En geografisk studie. Lund 1946.

Boethius, *Bertil*: Skogen och bygden. Stockholm 1939.

Broocman, *C F*: Beskrifning öfver the i Öster-Göthland befintlige städer, slott, soknekyrkor, soknar . . . med mera. Norrköping 1760.

Dahlgren, *E W*: *Louis de Geer 1587—1652*. Hans lif och verk. Uppsala 1923.

Elgeskog, *Valter*: Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet. En agrarhistorisk studie. Lund 1945.

Fastighetskalender för Östergötlands län, del V. Norrköping 1940.

Thaning, *Olof P*: Studier i *Vånga sockens* bebyggelseutveckling; i *Ymer* 1937, s 54—76.

Wennberg, *Axel*: Lantbebyggelsen i nordöstra Östergötland 1600—1875. Lund 1947.

Wennberg, *Axel*: Våra möjligheter att bestämma åkerarealen under 1600- och 1700-talen; i *Svensk geografisk årsbok* 1946, s 51—82.